

En Eski Çağlardan Rus İşgaline Türkistan'ın ve Türkistan Hanlıklarının Tarihi

Edward Denison Ross, Francis Henry Skrine, Çev. Resul Şahsi

Divan Yayınları, İstanbul, 2023, 352 sayfa, 978-625-9826-12-7.

Zafer SARAÇ*

Birinci milenyumun sonunda dünya ve Asya tarihi açısından çok önemli bir olay yaşandı. Batı Asya'nın geniş bozkırlarındaki Slavların siyasi birlik teşekkül etmesine bağlı olarak Rus devletinin temelleri atıldı. Başlangıçta bir devlet için gayet masum bir kuruluş hikâyesi, sonradan Rus intişarının artmasına bağlı olarak Türkistan sahası için bir tehdit unsuru hâline geldi. Aslında Asya'nın "kalpgâh"ını (Hearthland) ele geçiren Rus devleti, gözünü kenar kuşağa (Rimland) dikerek, Mackinder'in⁸ geçen yüzyılda yazdığı teze nazire yaparcasına, kuruluşundan günümüze değin hâkim olduğu ve olmak istediği sahayı genişletti.

Klişe ifadeyle, ilk aşamada sıcak denizlere ulaşmak Rusya'nın ana hedefini oluşturuyordu. Fakat doğuda Rusya'nın hedeflerinin önünde bazı engeller vardı. Zira Coğrafi Keşifler sonrası emperyalizm salgını, dünyanın bereketli kıyılarını ele geçirerek, Rusya'nın olası hedeflerine set olmaya niyetliydi. Özellikle İngiltere, Hindistan misyonunu genişlettikten sonra kuzeydeki Türkistan sahasını ileri karakola çevirmeye niyetindeydi. Rusya da hem Türkistan sahasının güvenliğini sağlamak hem de Hindistan'ın zenginliklerine ulaşma konusunda İngiltere'yi rahatsız etmek istemekteydi. Bu cepheleşmenin odağında ise kavimlerin, savaşın ve orduların rüzgâr gibi estiği bir coğrafya olan Türkistan vardı. Özellikle ikinci milenyumun sonlarına doğru Türkistan'ın önemi arttıkça arttı.

* www.kitapsuuru.com sitesi Genel Yayın Yönetmeni, zafersarac@hotmail.com

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Halford John Mackinder, Çev. Der. Kadir Yılmaz, *Tarihin Coğrafi Kalbi*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2024; Ramazan Özey, "Mackinder'in Hearthland Teorisinin Düşündürdükleri", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 35, 2017, s. 95-100.

Türkistan'ın öneminin farkında olan Rus Çarlığı, bölgede hükümlan olan büyük devletlerin parçalanması sonucu ortaya çıkan ve Avrasya'nın göbeğine oturan siyasi birlikten yoksun -Kazan, Astarhan gibi- Türk hanlıklarını 16. yüzyılda kontrol altına alır. Rus emperyal siteminin hışmına uğrayan Türkistan'ın hikâyesi sonraki yüzyıllarda da Çarlık'la Türklerin boğuşması şeklinde devam etse de bölgedeki Türklerin makus kaderi fazla değişmez. Bu aşamada Türkistan'a olan İngiliz ilgisi de artarak devam eder. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İngilizlerin ajanları, gazetecileri, bilim adamları Türkistan sahasında deyim yerindeyse cirit atar.

Türkistan'a İngiliz akademisinin ilgisi, İngiliz-Rus cepheleşmesinden önce başlar. Oryantalizmin etkisiyle bölgede araştırmalar başlatan İngiliz ilim insanlarının faaliyetleri, ilerleyen dönemlerde Kraliyet'in kullanacağı fizibilite raporlarının temelini oluşmasını sağlar. Yani bölge hakkında yazılanlar artık sadece tarihî araştırma olmayıp, geleceğe ilişkin tasavvurların nasıl gerçekleşeceğini ve rotanın ne yönde olacağını gösteren yol haritası olur. Tarihî olaylar üzerindeki benzerlikleri dikkate alan İngiliz akademisinin yoğun faaliyetleri, Türkistan'da İngiliz-Rus rekabetinin zirveye çıktığı I. Dünya Savaşı öncesinde de durmaksızın devam eder. Bu minvalde ele alınan kitap, Edward Denison Ross ve Francis Henry Skrine tarafından 1899 yılında yayımlanarak, İngiliz kamuoyunda Türkistan'ın tanınmasını sağlamıştır.

Kitap, iki yazarlı olmasına bağlı olarak iki ana kısımdan oluşur. Kronolojik olarak Türkistan'ın tarihini ikiye bölen müelliflerden Ross, Türkistan'ın tarihini en eski çağlardan başlatarak Buhara Hanlığı ve Emir Nasrullah dönemine kadar getirir. Skrine ise Türkistan'da Rus hâkimiyetini detaylı bir biçimde inceleyerek ikinci bölümü kaleme alır. İlk aşamada bu bölümlendirmeden basitçe, Türkistan'ın kadim tarihinin ve yakın zamanlarının gündeme getirildiğini düşünmek uygunsa da geçmişle yaşanan dönem arasında paralellikler üzerinden, Türkistan tarihinin dönüm noktalarına özellikle temas edildiği gözden kaçmaz.

Gerek Ross gerekse de Skrine, Türkistan'ın işgal ve istila dönemlerine itinayla yaklaşır. Geçmişte Türkistan'ın yaşadığı istilalar, gelecekteki Rus emperyalizminin ilerleyişiyle bölge insanın direnişi ve bölgedeki, yabancı unsurlara karşı olan akisler detaylı anlatılır. Aslında bu aşamada, bölgenin kolaylıkla emperyal hedeflere uydurulmasının tarihî referans noktaları kendiliğinden ortaya çıkar. İngiliz çıkarlarına hizmet eden tarihî malumat bir tarafa bırakılırsa, eserin bölge tarihiyle ilgili önemli bir kaynak olduğunu belirtmek gerekir.

Bir kere Ross, birçok kavmin yolu üzerinde bulunan bir coğrafyaya ilgi duyarak, kadim dünyanın bazı tarihî sırlarını ortaya koymak kastıyla hareket eder. Bölgeden geçen kavimlere ayrı ayrı başlıklar açarak, dönemin tarihini bölgede kurulan devletler üzerinden anlatır. Gerek antik kaynaklara gerekse Arapça ve Farsça olan yerel kaynaklara hâkimiyeti, Ross'u ilim dünyası içerisinde önemli bir konuma getirir. Çünkü az bilinen kaynakların kullanımı Türkistan tarihi üzerindeki bazı konulara yeni bağlamlar kazandırır.

Özellikle İslam'ın Türkler tarafından benimsenmesi aşamasında günümüzde ve 20. yüzyılda dönen şayialar düşünüldüğünde, yazarın 1899 yılında yerel kaynakları kullanarak yaptığı bilgi aktarımı ve yorumları manidardır. Zaten dikkat edilirse Asya'da fetih hareketine girişen Arap komutan Kuteybe b. Müslim'in Türkistan sahasındaki faaliyetlerinin eserinde önemli bir yer kapladığı görülür. Hatta kitapta Kuteybe'den bahsedilen kısımlar ayrı bir bölüm olacak kadar zengindir. Bu açıdan eserin Türklerin Müslümanlığı üzerine tarafsız bir yorum ve siyasi anlatı olması önemlidir.

İlk kısımda Ross'un Türkistan'da İslam hâkimiyetine ağırlık verdiği malumdur. İkinci kısımda ise Türkistan'da Rus hâkimiyeti, Skrine tarafından âdeta iki hükümlanlığı kıyaslamayı okura devredecek şekilde kaleme alınır. Skrine, anlattığı olaylara en geniş açıdan bakar, tarihî bilgileri bağlamından çıkararak ve güncel meselelerin özüyle kaynaştırarak anlatısını şekillendirir. Türkistan'ın işgalinin tüm basamaklarını, işgal sonrası dönemdeki tabi-metbu ilişkisinin ne şekilde yürüdüğünü en girift noktalarıyla beraber ortaya koyar.

Skrine'in anlatısında dikkat çekici unsur, Rus politikalarının derinlemesine ele alınmasıdır. Anlatı bazen üst düzey bilgilendirme raporlarını andırır. Misal ticaret ele alınırken, yüksek ayrıntı içeren istatistiki bilgiler sunulur. Aslında bilgilendirmedeki bu boyut değişimi Skrine'in kimliğiyle ilgilidir. Skrine'in bölgede diplomat olarak görev yapması, anlattığı bazı olayların içinde bulunması, siyasi durumu ve olası şekillenişini daha iyi kaleme almasına neden olur. Ayrıca bölgeye ilişkin su katılmamış bilgiler de böylelikle satırlar arasında zuhur eder.

Bilgiden ziyade bazen fikir sunumunu önceleyen Skrine'in, Rus yayılmacılığının işleyişine getirdiği yorumlarda da ılımlı hava dikkatten kaçmaz. Ona göre Rusların Türkistan'daki çabası bir uygarlaştırma faaliyeti olup, bu açıdan çok da fazla olumsuz eleştiriye gerek yoktur. İngilizlerle Rusların Türkistan'daki barbarlara (!) karşı bu emperyalist duygudaşlığına rastlamak ilginçtir. Ayrıca Rus generallerin gayriinsani faaliyetlerindense imar iskân olaylarına daha fazla yer verilmesi de Skrine'in Beyaz Adam şovenizmine kapıldığını gösterir. Bununla beraber Skrine "*Milli çıkarlar farkhlaştığımda Rusya Afganistan'da, iki imparatorluğu birbirinden ayıran yaylalarda ve Hindistan'ın içinde bizim dikkatimizi d taşıtabilecek huzursuzlukları tahrik edebilme tahtındadır*" diyecek kadar durduğu yerin farkındadır. Alıntı yapılan kısım gibi İngiliz politikalarının, olası siyasi hamlelerin ve Rus-İngiliz ilişkilerine dair derin tespitlerin sık sık yapıldığı görülür.

Bölgenin Skrine tarafından şehir şehir anlatılması ve anlatılan bölgelerin siyasi, iktisadi, sosyokültürel, mimari, dinî vs. yönlerinin tahlil edilmesi döneme ve bölgeye ilgi duyanlar için, izleyen çalışmalarda eşsiz bilgilerin kullanılmasının önünü açar. Ayrıca yazarların her şeye rağmen bölgeye yabancı oldukları, nadir de olsa yaptıkları hatalar ve yorumlardaki üstünkörü yaklaşımlar fark edilir. Bu açıdan eserin mütercimi tam zamanında devreye girerek maddi hataları giderir. Tercümanın iyi çevirisine ek olarak bu tarz müdahale unsurlarının da eklenmesi eseri daha okunur kılar.

Sonuçta, konu Türkistan olduğunda "ata yurdumuz" yorumu da peşi sıra gelir fakat işin aslı görüldüğü gibi değildir. Bugün Türklerin, kopmuş oldukları coğrafyaya olan ilgileri memnuniyet verici düzeyde

değildir. Türk münevver kesiminin de bölgeye olan ilgisi kısıtlıdır. İngilizlerin Türkistan'a dair yazdıklarından bu nedenle dersler çıkarılabilir. Dikkat çektiği üzere Skrine, neredeyse Manchester'ı tanıdığı gibi Merv'i tanıyıp tanıtmaktadır. Burada düşünülmesi gereken; acaba Kuzey İngiltere'ye gönderdiğimiz araştırmacılar bölgeyi böylesine güzel anlatabilirler miydi? Bilim, çabanın ürünüdür. Sarf edilen çabanın faydasını her yerde görmek mümkündür. İngilizler veya Ruslar bilimden sağladıkları fayda ile ata yurdumuzu sömürmüşlerdir. Bugün untageldiğimiz ata yurdumuzun hatırlanması ve tanınması, milletimize karşı yapılanların unutulmaması, Türkistan'a dair çalışmaların her milletin yaptığından daha fazla olması zaruridir. Bu açıdan, çevrilerek ilim dünyamıza kazandırılan bu tarz eserlerin çoğalması gerekmektedir. Bu yolda çaba sarf eden çevirmen ve yayımcı her türlü takdiri hak etmektedir.